

manjina u kulturnom životu međuratnog Sarajeva. Ukratko, ova knjiga bit će nezaobilazno štivo za sve one koji se u

narednom periodu budu bavili temama iz kulturne historije Sarajeva i Bosne i Hercegovine.

Enes S. Omerović

Strategije simbolične izgradnje nacije u državama jugoistočne Europe

Priredili Vjeran Pavlaković i Goran Korov,
Zagreb: Srednja Europa, 2016, 258 str.

Dezintegracija Jugoslavije nije značila samo kraj socijalističko-samoupravnog sistema i kraj jedne federativne države, nego se istovremeno može promatrati kao početak izgradnje novih narativa, primjene novih političkih strategija u oblikovanju kako postsocijalističkih država tako i nacija. Pitanje simboličkih projekata izgradnje nacija uz analizu društvenih, kulturoloških, ideoloških i historijskih imaginacija u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori i Albaniji, u izuzetno dinamičnom geopolitičkom kontekstu, fokus je ove knjige. Ona je krunski rezultat višegodišnjeg istraživanja u okviru projekta “Strategija simbolične izgradnje nacije u državama Zapadnog Balkana”, kojim je vješto rukovodio prof. Pal Kolsto, koji je poznat bosanskohercegovačkoj naučnoj javnosti (vidi: *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2003).

U knjizi pored *Predgovora*, *Popisa grafikona* i *Kazala imena* predstavljeno je osam radova koji mapiraju varijacije projekata izgradnje nacija u sedam država i koji analiziraju recentni identitet, kolektivno samorazumijevanje, tj. stvarni uspjeh tih strategija. Pri tome, kompariraju četiri parametra simboličke izgradnje nacije – vjersku i etničku kulturu, historijsku i geografsku imaginaciju – specifične *spremnike simbolizma* koje su koristile državne vođe kao savremeni graditelji nacija.

Pal Kolsto i Vatroslav Jelovica (*Strategija simbolične izgradnje nacije u državama Jugoistočne Europe: ciljevi i rezultati*, 1-26) pojašnjavaju sam koncept tog projekta i ističu da je tema zbornika *treći val izgradnje nacija* koji obuhvata prostor tzv. Zapadnog Balkana. Iako je *izgradnja države* usko povezana s *izgradnjom nacije*, projekat je bio fokusiran na proces, koji kao dio konsolidacije države u osnovi predstav-

lja imaginaciju zajedničkog identiteta i jedinstva stanovništva. Pri takvom “izmišljanju tradicije”, solidarnosti i zajedništva, upotreba simbola imala je izrazito važan zadatak, pri čemu su historijski i vjerski simbolizmi političkim rukovodstvima poslužili kao nepresušne riznice. Upravo na spomenutom prostoru potvrdila se teorija koju podržavaju i modernistički i perenijalistički tumači da simboli i rituali imaju izrazito važan značaj u izgradnji nacije i pretvaranju ovog fluidnog koncepta u “prirodnu društvenu jedinicu”. Pri tome se simboli, od strane države i političkih elita, reinterpretiraju, rekonstruiraju, redizajniraju i ugrađuju u novi model stratifikacije mitova, sjećanja i vrednovanja prošlosti. Upravo upotreba novih simboličnih narativa kao i njihov krajnji učinak, podudarnost između državne vizije nacije države i stvarne samoidentifikacije stanovništva, bili su predmet empirijskog istraživanja koje je obuhvatilo 10 500 ispitanika Agencije za istraživanje tržišta, medija i javnog mnijenja “IPSOS Strategic Puls”. Rezultati su pokazali da su države, iako postoje brojne zajedničke tačke (poput pozivanja na slavnu prošlost i historijski kontinuitet, etničko jedinstvo, revitalizaciju religije u javnom prostoru i jačanje vjerskih institucija, forsiranja mitova o mučeništvu i slično), primijebile različite modele izgradnje nacije, što se odrazilo i na značajno odstupanje u odgovoru na pitanje odnosa nacionalne identifikacije i političke lojalnosti.

Međutim, dobijeni podaci, nerijetko vrlo paradoksalni, nisu potkrijepili “razumne hipoteze” tog projekta i nisu mogli poslužiti kao osnova za “bilo kakvu pozitivnu teoriju koja se tiče odnosa između izgradnje države i izgradnje nacije”, niti su mogli dati odgovore na pitanje uzročno-posljedične veze između vektora strategije i popularnih stavova.

U članku *Ispunjenje tisućljetnog sna: strategije simbolične izgradnje nacije u Hrvatskoj* (27-59) Vjeran Pavlaković analizira strategiju izgradnje nacije hrvatskog režima koja je vođena smjerom odozgo prema dolje. Bila je obilježena političkim pragmatizmom, emocionalnim nabojem, vjerskim obilježjima, romantiziranim mitovima i historijskim narativima o *organskoj* i *prirodnoj* hrvatskoj nacionalnoj državi. Posezanje za dalekom prošlošću i isticanje hiljadugodišnje tradicije hrvatske državnosti praćeni su konkretnim potezima koji su potpomagali geografsku i teritorijalnu imaginaciju, kolektivnu samoidentifikaciju, redefiniranje kulturnog sjećanja, preobražaj javnog prostora (npr. preime-novanje ulica i javnih objekata, rekonstrukciju starih spomenika, izgradnju novih kulturnih mjesta, uvođenje novih praznika i otkrivanje *starih* običaja, oživljavanje kune kao stare nacionalne valute i šahovnice kao historijskog simbola, reprodukciju reduciranih školskih udžbenika i revidiranih historiografskih radova i slično). Pri tome, jedna od ključnih ustanova u procesu nacionalne izgradnje bila je Katolička crkva, pri

čemu je mit o mučeništvu imao posebno mjesto u taksonomiji mitova i javnom prostoru. Istovremeno, simbolička izgradnja hrvatske države praćena je strategijom dokidanja svih veza s prethodnom državom, pa se Jugoslavija, i *prva* i *druga*, potpuno degradirala, demonizirala kao “tamnica hrvatskog naroda”. Pavlaković, komparirajući dominirajući narativ i empirijske rezultate istraživanja, zaključuje da je projekat izgradnje nacionalne države koji je provoden posljednje dvije i po decenije najuspješniji. Hrvatska je danas nezavisna država, jasno utvrđenih granica, s velikom suglasnošću stanovništva oko nacionalnih simbola i visokoprocenatnom javnom lojalnošću državi, pri čemu je ostvaren i strategijski cilj odvajanja od historijskog i političkog naslijeđa Jugoslavije, ali kulturne povezanosti s Balkanom.

Ana Dević u članku *U raljama nacije i labavom okrilju države: Linije podjela, ravnodušnosti i lojalnosti u Bosni i Hercegovini* (61-98) postavlja pitanje podudarnosti politike i svakodnevnog života, tj. kako obični ljudi doživljavaju svoj identitet i identitet *drugih*, Bosnu i Hercegovinu i šta je to što ih određuje. Ne skrivajući ličnu obeshrabrenost, iako uzima u obzir teško historijsko naslijeđe i političku usloženost, autorica ističe da “pomoću multikulturalnog liberalnog modela nije moguće ponuditi smislenu kritičnu dijagnozu trenutnog etniciziranog političkog *čorsokaka* u kojem se nalazi Bosna i Hercegovina”. Analizirajući podatke istraživanja

IPSOS-a i komparirajući ih sa sličnim istraživanjem među mlađom populacijom (Majstorović, D., Turjačanin, V. 2011. *U okrilju nacije: Etnički i državni identitet kod mladih u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka: Centar za kulturni i socijalni popravak), autorica ističe nedvojbenu prevlast etnonacionalne i vjersko-etnocentrične identifikacije nad državno-građanskom, koju političke strukture, vjerske institucije i akademska zajednica svakodnevno “nameću s vrha”, stvarajući ogromne prepreke i jačajući podjele među stanovništvom. U klasifikaciji “višestruke privrženosti” ispitanika ona prema državi BiH je najniža. Preovladava etnička identifikacija, potpuna podudarnost vjerskog i etničkog identiteta kao posljedica uske sprege vlasti i vjerskih institucija, koja je vidljiva svakodnevno. Autorica posebno ističe da posljedica religizacije etniciteta nije samo isključivost etnokonfesionalne afilicije i formaliziranje “prirodne srodnosti etničkog i jezičkog identiteta”, nego i “podrivanje mogućnosti vlastite identifikacije s onima koji žive u Bosni i Hercegovini” i odbijanje bilo kakvih zajedničkih nazivnika i negiranje simbola zajedničke bosanske prošlosti. Također, autorica ukazuje na upadljive razlike u podjeli krivnje za aktuelnu “bezizlaznu političku situaciju u BiH”, u kojoj, višedecenijskim djelovanjem nacionalističke retorike političkih elita i svestrane upotrebe nacionalističkog simboličkog repertoara, *običnim ljudima* nije ostavljena opcija

da se identificiraju i djeluju kao građani. Pri tome se unosi zabuna, vješto se koristi zaborav i tako stvara niz paradoksa i upadljivih kontradikcija poput onih da većina stanovništva i dalje glasa za nacionalne stranke iako upravo njih smatra negativnim faktorom ili dominirajućim narativom o socijalizmu kao mračnom dobu, pri čemu čak 68% ispitanika žali zbog raspada Jugoslavije, a Josip Broz Tito pojavljuje se kao najpopularniji zajednički predstavnik vrijednosti zemlje. U konačnici, određeni iskoraci u popularnoj kulturi i svakodnevnom životu ne ulijevaju mnogo nade da će doći do ozbiljnih potresa u potpuno podijeljenom političkom prostoru u kojem bi pojedinac s izraženim individualnim identitetom mogao imati značajnu ulogu i dovesti u pitanje tačno određeno nacionalno kolektivno tijelo i homogeniziranu nacionalnu teritoriju.

Historičar Vladan Jovanović (*Srbija i simbolična (re)konstrukcija nacije*, 99-127) uočava, usprkos kadrovskim smjenama političke vlasti, da simbolična izgradnja nacije u Srbiji nakon 1990. godine po svom modelu, nosiocima i upotrebi simbola ima jasan kontinuitet. Organska ideja nacionalne zajednice kao osnovnog kolektivnog i poželjnog identiteta, tj. etnonacionalizam, prevladavala je u diskursu Srbije, koja se kao “nedovršena” našla u procjepu između Jugoslavije i nove države. Pri tome se pribjeglo sveopćoj “upotrebi i uljepšavanju, napajanju naslagama prošlosti”, a sve u cilju jačanja osjećaja

zajedništva, tj. opravdanju sadašnjosti i legalizaciji i stabilizaciji novog režima. Poseban javni značaj u kontekstu stvaranja nove tradicije i prekrajanja prošlosti poprimaju anahroni nacionalni simboli koji su više svojstveni XIX, a ne koncu XX stoljeća, i mitovi poput onog o Srbima kao najstarijoj naciji ili o Kosovskom boju, koje je je pratila hiperprodukcija paraknjiževnih i kvazi-naučnih djela i sveopća revizija historijskih udžbenika. Rigidna nacionalna mobilizacija koristila je mitske matrice, simbole poput jezika, ćirilice, narodnih junaka, ritualnih kompleksa, nošnje, instrumenata, plesova i slično u isticanju etničkog kao najvišeg nacionalnog ideala. Srpska pravoslavna crkva u procesu nacionalne kohezije odigrala je značajnu ulogu “nudeći vjerska rješenja za mnogobrojna nacionalna pitanja” ksenofobično upirući prst u “Druge”. Zajedničkim snagama spomenutih “snabdjevača identiteta” Srbija izrasta u etnocentričnu državu s “čudnom simbiozom religijskog, nacionalnog i iracionalnog”. Ono što Srbiju u značajnoj mjeri razlikuje od ostalih država, a što potvrđuju i rezultati spomenutog projektnog istraživanja, jeste *revidiranje revidiranog* i evidentna podijeljenost unutar etnije koja slijedi liniju patrijarhalno-moderno i urbano-ruralno, iz kojih izrastaju različite dihotomije poput *četnik – partizan, Istok – Zapad, ćirilica – latinica* i slično.

Dva dominirajuća projekta izgradnje nacije u Crnoj Gori kao posljedica

dihotomije političkog prostora političkih partija (Demokratske partije socijalista – DPS i Socijalističke narodne partije – SNP) predmet su analize Jelene Džankić (*Kad dvije ruke njišu kolijevku: simbolična dimenzija podjele oko državnosti i identiteta u Crnoj Gori*, 129-155). Reimaginacija nacionalnog identiteta nastojala je odgovoriti na pitanje jesu li Crnogorci posebna nacija ili podgrupa Srba. Isprobanim receptom, nacionalni identitet definiran je *zamišljanjem i ispravljanjem* prošlosti, mitologiziranjem junaštva i slave, maksimalizacijom razlika i slično. “Drugi”, obavezno drugačiji, počinje se prepoznavati u prvom susjedu, u onima koju su ne tako davno činili jednu zajednicu, a danas se, u kontekstu borbe za vlast unutar političke elite, nalaze jedni nasuprot drugima. Sukobljene imaginacije svoj kredibilitet crpile su različitim tumačenjem prošlosti pozivajući se na to da pojmovi Srbin i Crnogorac u Crnoj Gori u prošlosti nisu bili međusobno isključivi. Stvoreni crnogorski specifikum *homo duplexa* često je tumačen kao odraz crnogorskog, tj. građanskog i etničkog, tj. srpskog identiteta, pripadnosti i suprotstavljenosti Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve (osnovane 1993. godine), različitih percepcija nacionalnih simbola poput zastave, himne i slično. Autorica je posebnu pažnju posvetila nadmetanju oko simbolizma fizičkog prostora, upotrebi pisma kao političkog opredjeljenja ka Istoku, tj. ka Zapadu, jeziku

kao obilježju i identiteta i prostora, pri čemu se, u nastojanju da se učvrsti jezička posebnost, pristupilo i uvođenju dva nova grafema u abecedu. Na koncu, uspjeh ova dva projekta nacionalne izgradnje autorica ocjenjuje djelimičnim, što potvrđuje izrazito oscilatorska dinamika nacionalnog izjašnjavanja.

Vjollca Krasniqi (*Topografija izgradnje nacije na Kosovu*, 157-184) prati proces rekonstrukcije nacionalnog identiteta i izgradnje kosovske države pod međunarodnim protektoratom rukovođenu tezom da “država čini naciju - a ne nacija državu”. Ovaj proces “proizvodnje prostora, simboličkih značenja i stvaranja identiteta” isticao je kosovsku posebnost, različitost od *Drugih* i težio oblikovanju “europskog kulturnog identiteta” i “europske budućnosti Kosova”. Sjećanje na rat 1998–1999. postaje esencijalni ep u izgradnji nacije i izvor legitimacije neovisne sekularne kosovske države. Projekat je podrazumijevao izgradnju političkog identiteta cjelokupnog stanovništva (bez obzira na etničko porijeklo) uz pomoć simbola – potpuno nove zastave, himne bez teksta i slično, a sve s ciljem potvrde modernog nacionalnog identiteta usmjerenog prema zapadnim vrijednostima liberalne demokratije. U savremenom političkom diskursu Kosova autorica prepoznaje jasan otklon prema religiji, konkretno islamu, pri čemu se ova religija “smatra simbolom vjerskog fundamentalizma i nazadnosti.” Razlog tome, ističe autorica, jeste

“ukorijenjeni strah” od javne demonstracije islama, što je posebno došlo do izraza tokom oštih diskusija u političkim i naučnim krugovima oko popisa stanovništva i nužnosti stavke o vjerskoj pripadnosti, koja bi pokazala nešto što trenutno nije *politički poželjno*. Na drugoj strani, prisutno je “simboličko povezivanje s katoličanstvom”, koje se “koristi kako bi se propagirala konstrukcija nacionalnog identiteta kao zapadnog i europskog”. Konstatirajući značajan uspjeh *strategije izgradnje nacije i visok nivo lojalnosti naroda na Kosovu*, autorica je istakla da takva strategija ima oponente i oštre kritičare. Značajan otpor dolazi od srpske populacije koja je danas uglavnom nastanjena na sjeveru Kosova (5,3% od ukupnog broja stanovnika). Mnogo značajniji otpor pružaju određene struje unutar albanske afilijacije, pri čemu insistiraju na dokidanju međunarodnog protektorata, samodeterminaciji, ali i ujedinjenju Kosova s Albanijom (npr. Program pokreta Vetevendosje).

U članku *Strategije izgradnje makedonske države i nacije i suparnički projekti između 1991. i 2012.* (185-220) Ljupčo S. Risteski i Armanda Kodra Hysa uočavaju dvije faze u procesu izgradnje makedonske države, obje obilježene “političkom podvojenošću i kaotičnom prirodom ideja”. Simboličnu izgradnju nacije u Makedoniji obilježava neprestano redefiniranje svih državnih i nacionalnih simbola (samog naziva države, nacije, jezika, historije,

kulture, himne, zastave, grba i slično). Taj proces suočio se s brojnim problemima na dva polja. Spor oko ključnih građivnih elemenata identiteta vodio se i još se vodi s Grčkom, Bugarskom i Srbijom, pri čemu suština nije sporna nominacija, nego i tendenciozno osporavanje posebnog makedonskog identiteta. U takvim uvjetima pitanje postojanja i uloge Makedonske pravoslavne crkve kao važnog društvenog i kulturnog subjekta bilo je u osnovi političko, a ne vjersko. Na drugoj strani, politička scena u samoj državi podijeljena je na dva etnička stranačka bloka – makedonski i albanski, sa značajnim idejnim razlikama u pogledu političke i državne organizacije. Oštre rasprave kulminirale su oružanim sukobom 2001. godine između snaga Narodne oslobodilačke vojske i policijskih i vojnih snaga Republike Makedonije. Uslijedilo je potpisivanje Okvirnog sporazuma u Ohridu i usvajanje značajnih promjena Ustava, čime je stvoren prostor za društvenu integraciju i za formalnu i stvarnu ravnopravnost u dogledno vrijeme. Poseban izazov u tom periodu bilo je definiranje makedonske zastave, grba i himne, koji su bili predmet različitih političkih tumačenja i neslaganja. Proces njihovog prihvatanja, kako pokazuju rezultati empirijskog istraživanja, još uvijek je u toku. Kao specifično rješenje pitanja jezika, tj. kao značajan iskorak ka stvarnom poštivanju jezičke heterogenosti u Makedoniji autori ukazuju na

putokaze u Skoplju na makedonskom, albanskom i engleskom jeziku. Međutim, autori ističu nespornu “političku zloupotrebu domoljublja”, “materijalizaciju nacionalizma”, kojim se restriktivno “briše, piše i prekraja makedonski identitet” i mobilizira kolektiv. O ambicioznosti dva dominirajuća narativa svjedoče projekti “Skoplje 2014”, izgradnja spomenika Skenderbegu ili Hasanu Prištini u općini Čair. I pored toga, oslanjajući se na rezultate empirijskog istraživanja, autori zaključuju da su oba ova narativa ipak “legitimni i sastavni dijelovi politike identiteta”, za koju obje strane iskazuju više tolerancije i razumijevanja nego ranije.

U posljednjem članku, autorice Cecilie Endersen (*Izviješće o statusu 100 godina Albanije: je li dovršena simbolična izgradnja nacije?*, 221-249), razmatra se proces imaginacije zajednice utemeljene na jeziku i savremeni snažni albanski nacionalni identitet, koji se našao pred posebnim izazovom tokom sporne demokratizacije nakon 1991. godine. Projekat izgradnje nacije u Albaniji bio je državni poduhvat, pri čemu se isticalo da razlike poput religije i pisma mogu, ali ne moraju biti osnova za podjele. Autorica se detaljno osvrnula na ovaj stoljetni projekat, koji je iz “složene tapiserije” i od “raštrkanih klanova” različitim metodama, pa i propagandom, indoktrinacijom, supresijom u uvjetima političkog totalitarizma i ekstremnog ateizma težio izgradnji homogene nacije. Pri tome

se politička elita vješto koristila simbolima i mitovima nastojeći uvećati albanski simbolički kapital isticanjem ilirskog porijekla Albanaca, porijekla majke Tereze, veza s Konstantinom Velikim i slično. *Dvosmislene signale* koje šalje političko rukovodstvo moguće je tumačiti u kontekstu vješto promišljene pragmatične strategije s ciljem učvršćivanja veza unutar same etničke afilijacije, ali i izgradnje mostova sa *Zapadom* i *islamskim svijetom*. Međutim, kristalizacija etničkog identiteta i nacionalna homogenizacija vršena je distanciranjem od *Drugih*, koji su etiketirani kao vjerska, politička i teritorijalna prijetnja. Pri tome se nerijetko gubila granica tako što se nametljivi albanski nacionalizam označavao kao “šoviniistička tendencija” i jasna prijetnja. Istraživanje svjedoči da se danas Velika Albanija ne tumači kao puko teritorijalno proširenje, nego kao “treći put”, alternativa evropskoj Albaniji i reakcija na političku polarizaciju (suprotstavljenost DP-a i SP-a), korupciju i siromaštvo i nastojanje da se “prebrodi strah od izolacije”. Podjela albanskog društva, zaključuje autorica, danas slijedi regionalne linije, pri čemu se razlikuje jug, središnji dio i albanski sjever. U osnovi, složeni projekat izgradnje nacije, i pored brojnih izazova i različitih tenzija, uspio je, na šta ukazuje i podatak da se 99,3% ispitanika obuhvaćenih ovim istraživanjem izjasnilo kako Albaniju smatra svojom domovinom, njih 99,9% reklo je da im

se sviđa službena zastava, a 99,3% da voli nacionalnu himnu. Procenat od 53,6% ispitanika, koji su se izjasnili da bi se iselili iz Albanije, iz drugog ugla osvjetljava ovaj fenomen i ukazuje, s jedne strane, na *zanesenost* nacionalnim identitetom i razočaranost realnim stanjem. Strategije simboličke izgradnje nacije suočavaju se s problemom usklađenosti političkih rekonfiguracija u smislu granica savremenih država i kulturnih imaginacija utemeljenih na historijskoj povezanosti. Posrijedi je sukob *fizičke* i *simboličke geografije* na prostoru koji se danas naziva Zapadnim Balkanom i nerijetko se percipira kao “vrtlog destruktivnih etničkih strasti”.

Interdisciplinarna i po mnogo čemu inovativna knjiga pred nama analizira njihov suodnos kvalitetnom naučnom analizom značaja vjerskih, kulturnih, etničkih i drugih elemenata “zamišlje-

ne zajednice”, koja je itekako protkana historijskim naslijeđem. Pri tome se potvrdilo da simboli i narativi izgradnje nacije nisu samo prolazne konstrukcije, nego su podložni modifikacijama i rekonstrukcijama, stalno su prisutni i različito se reinterpetiraju u skladu s društveno-političkim potrebama. O tome svjedoče i empirijski rezultati provedenog istraživanja koji su podrobno objašnjeni u okviru teorijskih modela i u konstelaciji s prethodnim istraživanjima naznačenim u popisu literature nakon svake *studije slučaja*. Aktualnost pitanja strategije političkih elita i uspjeha u izgradnji nacija kao i očigledne kontradiktornosti u poimanju ovog društvenog konstrukta koji se *izmišlja* i *neprestano mijenja i nadograđuje*, o čemu govori i ova vrlo vrijedna knjiga, upućuje nas na zaključak da će o ovom pitanju još biti razgovora i diskusije.

Dženita Sarač-Rujanac

Zbornik radova, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*

Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017, 546 str.

U vremenu zloupotrebe prošlosti, zataškavanja stvarnih činjenica i događaja koji su se desili svi radovi koji nude multiperspektivnost predstavljaju pravu vrijednost. Jedan od takvih je i zbornik radova u izdanju Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji zanimljivog na-

slova – *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Zbornik je rezultat zajedničkog rada historičara, historičara umjetnosti, sociologa i drugih istraživača koji su željeli ovim projektom čitalačkoj publici ponuditi nešto novo. Cilj cjelokupnog projekta bio je da se objektivno pristupi